

संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्ताः : पाणिनीयव्यवस्थायाः विशेषसन्दर्भेण अध्ययनम्

सुबेन्दु मिश्र¹, डॉ. रेणु सिंह²

शोधविद्वान्, संस्कृतविभागः (नव्यव्याकरणम्), YBN विश्वविद्यालय, राँची¹

सहायक प्राध्यापक, संस्कृत विभागः (नव्य व्याकरणम्), YBN विश्वविद्यालय, राँची²

मूर्त

संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्तानां (अव्ययानां) भूमिकायाः अन्वेषणं कृतम् अस्ति, अष्टाध्याय्यां पाणिनिनस्य व्यवस्थितपद्धतेः उपरि बलं दत्तम् अनिवृत्ताः, यद्यपि अविभक्ताः, क्रियापदानां, विशेषणानां, वाक्यानां च परिवर्तनं कृत्वा, वाक्यविन्याससम्बन्धं स्थापयित्वा, कालस्य, स्थानस्य, बोधस्य, मनोभावस्य च सूक्ष्मसूक्ष्मतां प्रसारयित्वा वाक्यसंरचनायाः महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति पाणिनिः अव्ययानाम् उपसर्गाः (उपसर्गाः) निपाताः (कणाः) इत्यादिषु विशिष्टेषु वर्गेषु वर्गीकृत्य तेषां विश्लेषणस्य संरचितरूपरेखां प्रददाति तस्य सटीकं तथापि संक्षिप्तं उपचारं स्पष्टतां ददाति, यद्यपि पश्चात् व्याकरणविदः तस्य नियमानाम् विस्तारं वा परिवर्तनं वा कृतवन्तः यत् ते विकसितभाषिक-शिक्षण-आवश्यकतानां सम्बोधनं कृतवन्तः। अस्मिन् अध्ययने पाणिनी इत्यस्य अन्वेषणस्य महत्त्वं अव्ययस्य जटिलता च प्रकाशयति, संस्कृतप्रवचने तेषां अनिवार्यं कार्यं प्रदर्शयति। एतेषां तत्त्वानां अवगमनं संस्कृतव्याकरणं निपुणतां प्राप्तुं प्रवाहशीलतां प्राप्तुं च महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अव्ययानां विषये पाणिनीयदृष्टिकोणः संस्कृतस्य परिष्कृतव्याकरणव्यवस्थायाः अस्माकं प्रशंसां वर्धयति, जटिलविचारानाम् सटीकतापूर्वकं लालित्येन च अभिव्यक्तिं कर्तुं क्षमता च वर्धयति

कीवर्ड : अनिवृत्ताः, संस्कृत व्याकरणं, पाणिनीयव्यवस्था, भाषाविश्लेषणं, वाक्यविन्यासः प्रयोगः च।

I. परिचयः

संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्ताः (अव्ययाः) पाणिनीयदृष्टिकोणः

अनिवृत्ताः, अथवा संस्कृते अव्ययः, विभक्तिपरिवर्तनं न कुर्वन्ति इति अद्वितीयं शब्दवर्णं निर्मान्ति। प्रकरणं, संख्यां, लिङ्गं, कालः, मनोभावं वा सूचयितुं स्वरूपं परिवर्तयन्तः संज्ञाः क्रियापदाः च इव व्याकरणसन्दर्भं न कृत्वा अनिवृत्ताः अपरिवर्तिताः एव तिष्ठन्ति अव्ययपदस्य एव अर्थः "अपरिवर्तनीयः" अथवा "अविकारस्य अधीनः" इति, तेषां विशिष्टस्वभावं प्रकाशयति। अविकारीत्वेऽपि संस्कृतवाक्यसंरचने अर्थे च अनिवृत्तानां महती भूमिका भवति। ते क्रियाविशेषणं, विभक्तिः, संधिः, विभक्तिः, कणः च इति कार्यं कुर्वन्ति, येन भाषायाः अभिव्यञ्जकशक्तौ, संचारात्मकसूक्ष्मतायां च महत्त्वपूर्णं योगदानं भवति संस्कृतव्याकरणस्य अवगमनाय अनिवृत्तानां अध्ययनम् अत्यावश्यकम्, यतः ते वाक्यनिर्माणस्य, शब्दार्थसम्बन्धस्य, प्रवचनसङ्गतस्य च अन्वेषणं ददति। यद्यपि तेषां अपरिवर्तनीयः स्वभावः सरलतां सूचयति तथापि तेषां विविधकार्यं जटिलभाषिकसंरचनानि प्रकाशयति। अनिवृत्ताः संस्कृतप्रवचने अर्थस्य आकारं ददति, अभिव्यक्तिं परिष्कृत्य, वाक्यप्रवाहं निर्वाहयन्तः मौलिकतत्त्वरूपेण कार्यं कुर्वन्ति। भाषायां प्रवाहशीलतां प्राप्तुं तेषां प्रयोगे निपुणता महत्त्वपूर्णं अस्ति।

अयं पत्रः पौराणिकः संस्कृतव्याकरणज्ञः पाणिनिना स्थापिते परिधिमध्ये अनिर्णयात्मकानां विश्लेषणं प्रति केन्द्रितः अस्ति। तस्य अष्टाध्यायी, प्रायः ४,००० आफोरिज्म (सूत्र) युक्ता, संस्कृतव्याकरणविश्लेषणस्य पराकाष्ठां प्रतिनिधियति। अयं स्मारकीयः

ग्रन्थः सटीकं, संक्षिप्तं, तार्किकं च दृष्टिकोणं प्रयुज्य संस्कृतस्य स्वरविज्ञानं, रूपविज्ञानं, वाक्यविन्यासं च व्यवस्थितरूपेण परिभाषयति। पाणिनिः अव्ययस्य उपचारः संक्षिप्तः अस्ति चेदपि तेषां व्याकरणिक-शब्दार्थ-भूमिकायाः अवगमने अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति। अनिवृत्ताः -सम्बद्धानां सूत्राणां परीक्षणेन अस्य अध्ययनस्य उद्देश्यं पाणिनी-व्यवस्थायां तेषां वर्गीकरणं, उपयोगः, अन्तर्निहितसिद्धान्ताः च स्पष्टीकर्तुं वर्तते पाणिनिः अनिवृत्तानां विविधानां उपसमूहानां वर्गीकरणं करोति, यथा उपसर्गाः (उपसर्गाः) निपाताः (कणाः) च, तेषां विश्लेषणस्य संरचितं दृष्टिकोणं प्रतिबिम्बयति अस्मिन् अध्ययने तेषां वर्गीकरणार्थं प्रयुक्तानां मापदण्डानां विश्लेषणं कृत्वा विभिन्नप्रकारस्य अव्ययस्य परिभाषां भेदं च कुर्वन्तः विशिष्टसूत्राणां अन्वेषणं भविष्यति। तदतिरिक्तं पाणिनिस्य रूपरेखा एतेषां शब्दानां शब्दार्थ-वाक्य-व्यवहारस्य व्याख्यां कथं करोति इति अन्वेषणं करिष्यति, वाक्यसंरचनायां प्रवचने च तेषां भूमिकायाः विस्तृतपरीक्षां प्रदास्यति

वर्णनमात्रात् परं पाणिनिविश्लेषणं अनिवृत्तानां व्यवहारं नियन्त्रयन्तः गहनतरसिद्धान्तान् उद्घाटयितुं प्रयतते। तस्य सूत्रेषु शब्दार्थ-वाक्य-मापदण्डयोः एकीकरणं भवति, येन व्याकरणस्य समग्रदृष्टिकोणं प्रतिबिम्बितम् अस्ति। यथा - उपसर्गाः क्रियार्थपरिवर्तनसामर्थ्यस्य आधारेण वर्गीकृताः भवन्ति, निपाताः तु बोधः, प्रश्नः, नकारः इत्यादीनि कार्याणि सेवन्ते। संस्कृतसाहित्यस्य उदाहरणैः सह एतेषां वर्गीकरणानां विश्लेषणं कृत्वा अयं पत्रः पाणिनीयस्य व्यवस्था अव्ययस्य विविधकार्यस्य लेखान् कथं करोति इति प्रदर्शयिष्यति अन्ततः अस्मिन् अध्ययने पाणिनिव्याकरणरूपरेखायाः परिष्कारः आधुनिकभाषिकविश्लेषणे तस्य स्थायिसान्दर्भिकता च प्रकाशिता अस्ति। तस्य कार्यं संस्कृतस्य सटीकतमं व्यवस्थितं च वर्णनं वर्तते, अतः अनिवृत्तानां जटिलतानां अवगमनाय अमूल्यं साधनं भवति

पाणिनेः अव्ययस्य परिभाषा वर्गीकरणं च

पाणिनी इत्यस्य स्मारकीयः ग्रन्थः अष्टाध्यायी, संस्कृतव्याकरणस्य आधारशिलारूपेण तिष्ठति, भाषायाः संरचनायाः व्यवस्थितं व्यापकं च विश्लेषणं प्रददाति अस्मिन् जटिलरूपरेखायाः अन्तः अव्ययस्य वर्गीकरणं परिभाषा च महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति, येन भाषावैज्ञानिकवर्गीकरणस्य विषये पाणिनिस्य सावधानीपूर्वकं दृष्टिकोणं प्रकाशितं भवति पाणिनिस्य अव्ययस्य चिकित्सां ज्ञातुं, एतेषां व्याकरणतत्त्वानां सम्बोधनविशिष्टसूत्रेषु (अफोरिज्म) गहनतां गन्तुम् अत्यावश्यकम्। पाणिनिस्य सूत्राणि, तेषां संक्षिप्ततायाः, सटीकतायाश्च लक्षणं, जटिलव्याकरणसंकल्पनानां समाहितं भवति, येषु सावधानीपूर्वकं व्याख्यानं विश्लेषणं च आवश्यकम् अष्टाध्यायस्य अनेकाः सूत्राः प्रत्यक्षतया अव्ययसम्बद्धाः सन्ति, तेषां लक्षणं परिभाष्य तेषां कार्याणि च परिभाषयन्ति। एतेषु सूत्रेषु अव्यय इति मूलसिद्धान्तं स्थापयन्ति ये लिङ्गसंख्याप्रकरणमाश्रित्य विभक्तिपरिवर्तनं न कुर्वन्ति, तेन स्वरूपेण नित्यं तिष्ठन्ति। पाणिनिस्य सूत्रेषु उपसर्गाः (उपसर्गाः), निपाताः (कणाः) इत्यादयः अव्ययस्य विविधाः वर्गाः अपि परिभाषिताः सन्ति ये विशिष्टवाक्यार्थकार्यं सेवन्ते। उपसर्गाः, उदाहरणार्थं, क्रियापदार्थस्य परिवर्तनक्षमतायाः आधारेण परिभाषिताः वर्गीकृताः च भवन्ति, निपातानां तु बोधः, प्रश्नः, अन्यव्यावहारिकसूक्ष्मतां वा प्रसारयितुं तेषां विविधभूमिका आधारेण वर्गीकरणं भवति एतेषां सूत्राणां माध्यमेन पाणिनिः अव्ययस्य स्वरूपस्य कार्यस्य च अवगमनाय कठोररूपरेखां स्थापयति, संस्कृतव्याकरणे तेषां व्यवस्थितविश्लेषणस्य आधारं स्थापयति।

अव्ययवर्गाणां विस्तरेण परीक्षणेन तस्य वर्गीकरणव्यवस्थायाः गभीरता जटिलता च ज्ञायते। सः अव्यायानां शब्दार्थ-वाक्य-कार्यस्य आधारेण सूक्ष्मतया वर्गीकरणं करोति, येन संस्कृतव्याकरणे तेषां विविधाः भूमिकाः प्रतिबिम्बयति इति व्यापकं वर्गीकरणं प्रददाति। प्राथमिकवर्गेषु अन्यतमः उपसर्गः, ये क्रियापदार्थस्य परिवर्तनं कुर्वन्ति उपसर्गाः सन्ति। पाणिनि उपसर्गानां वर्गीकरणाय विश्लेषणाय च अनेकसूत्राणि समर्पयति, तेषां विशिष्टकार्यं, क्रियासंयोगे तेषां प्रभावं च वर्णयति। यथा “गम्” (गम्) इति धातोः उपसर्गः “प्र” (प्र) योजितः सन् “गन्तुम्” इत्यस्मात् “प्रवर्तनम्” अथवा “आरम्भः” इति अर्थं परिवर्तयति। अन्यः महत्त्वपूर्णः वर्गः निपाताः, ये विविधव्यावहारिककार्यस्य सेवां कुर्वन्ति, यथा प्रश्नवाक्यानां निर्माणं (किम् – किम्) अथवा

तुलनां व्यक्तं (इवा – इवम्) पाणिनिः अव्ययस्य अन्यवर्गान् अपि परिचिनोति , यथा तद्धितानि, संधिः, अन्तर्विभक्तयः, प्रत्येकं तेषां शब्दार्थवाक्यलक्षणानाम् आधारेण वर्गीकृताः एषा विस्तृतवर्गीकरणव्यवस्था सम्पूर्णं सटीकं च व्याकरणं निर्मातुं तस्य समर्पणं प्रकाशयति । पाणिनिना अव्ययवर्गीकरणाय प्रयुक्तानां मापदण्डानां विश्लेषणेन तस्य व्याकरणविश्लेषणस्य अन्तर्निहितसिद्धान्तेषु प्रकाशः भवति। तस्य प्रणाली शब्दार्थ-वाक्य-विन्यास-कार्यात्मक-मापदण्डान् एकीकृत्य भाषासंरचनायाः समग्रदृष्टिकोणं सुनिश्चितं करोति। एतेषां सिद्धान्तानां प्रयोगेन पाणिनी संस्कृतव्याकरणस्य जटिलतां गभीरतां च प्रदर्शयन् कठोरं व्यापकं च रूपरेखां स्थापयति। तस्य अव्यय -उपचारः न केवलं तेषां कार्याणां विषये अस्माकं अवगमनं वर्धयति अपितु संस्कृतभाषाशास्त्रं नियन्त्रयन्तः व्यापकसिद्धान्तानां विषये अपि अन्वेषणं करोति।

III. अनिवृत्तस्य शब्दार्थविश्लेषणम्

पाणिनीयव्याकरणस्य परिधिमध्ये अनिवृत्तानां (अव्ययानां) शब्दार्थविश्लेषणेन अर्थानां विविधपरिधिं प्रसारयितुं जटिलं सूक्ष्मं च प्रणालीं प्रकाशितं भवति अनिवृत्ताः, स्वभावतः, संज्ञानां क्रियापदानां च लक्षणं भवन्ति इति विभक्तिविविधतायाः अभावः भवति, तस्य स्थाने अर्थसंप्रेषणार्थं तेषां निहितार्थसामग्रीणां सन्दर्भप्रयोगस्य च उपरि अवलम्बन्ते अयं खण्डः विभिन्नप्रकारस्य अनिवृत्तिभिः प्रसारितानां विविधार्थानां गहनतां गच्छति , एतान् सूक्ष्मतान् संस्कृतसाहित्यात् उदाहरणैः चित्रयति तथा च पाणिनस्य नियमाः अवलोकितानां शब्दार्थविविधतानां कथं लेखानुरूपं भवन्ति इति विश्लेषणं करोति। अनिवृत्ताः, यद्यपि सरलं प्रतीयते तथापि संस्कृते अर्थस्य सूक्ष्मछायाव्यञ्जनार्थं महत्त्वपूर्णाः सन्ति, यत्र कालगत, स्थानिक, मोडल, सम्बन्धात्मक च अवधारणाः सन्ति पाणिनिः स्वस्य सूक्ष्मसूत्राणां माध्यमेन एतासां शब्दार्थजटिलतानां अवगमनाय एकरूपरेखां प्रदाति, अनिवृत्तानां कार्यार्थाधारितं वर्गीकरणं कृत्वा संस्कृतवाक्यविन्यासस्य शब्दार्थस्य च व्यापकबोधे योगदानं ददाति। पाणिनेः प्रणाल्यां अनिवृत्तानां प्राथमिकवर्गीकरणे उपसर्गाः (उपसर्गाः), निपाताः (कणाः), अन्ये च विविधाः अनिवृत्ताः सन्ति , प्रत्येकं विशिष्टानि शब्दार्थभूमिकां निर्वहति उपसर्गाः , उदाहरणार्थं, क्रियापदार्थस्य परिवर्तनक्षमतायाः कृते प्रसिद्धाः सन्ति, प्रायः दिशायाः, तीव्रतायां, समाप्तेः वा सूक्ष्मतां योजयन्ति । निपाताः तु व्यापककार्यं कुर्वन्ति, यत्र बोधः, प्रश्नः, विच्छेदः, संधिः च व्यञ्जनं भवति। एतेषां वर्गानां विश्लेषणं तेषां शब्दार्थयोगदानं च संस्कृतस्य गभीरताम्, बहुमुख्यतां च अवगन्तुं महत्त्वपूर्णम् अस्ति।

अनिवृत्तानां विविधार्थानां अन्वेषणेन सन्दर्भे तेषां प्रयोगस्य विस्तृतपरीक्षा आवश्यकी भवति उपसर्गः , पूर्ववाच्यतत्त्वानि इति कारणतः क्रियापदानां शब्दार्थव्याप्तेः महत्त्वपूर्णं परिवर्तनं कुर्वन्ति । यथा " प्रगच्छति " (प्रगच्छति " (प्रगच्छति " (प्रगच्छति) इत्यत्र उपसर्गः " प्र " (प्र) इत्यनेन "अग्रे गमनम्" अथवा "प्रवर्तनं" इति ज्ञापयति। तथा च " अवगच्छति " (अविवि) इत्यत्र " अवा " () इत्यनेन "अवगन्तुम्" अथवा "अवगन्तुम्" इति अर्थः परिवर्तते। एते उपसर्गाः न केवलं क्रियायाः दिशां तीव्रताम् वा परिवर्तयन्ति अपितु सर्वथा नूतनानि अर्थपरिमाणानि अपि प्रवर्तयन्ति। " संहारति " (संहर्ति) इत्यत्र " हरति " (रति) इत्यस्य उपसर्गः " सं " (सम्) इति उपसर्गः सन्दर्भानुसारं "सङ्ग्रहं कर्तुं" "नाशं कर्तुं" वा सूचयति। वाच्यार्थपरिवर्तने उपसर्गानां लचीलता संस्कृतस्य शब्दार्थव्यवस्थायाः परिष्कारस्य प्रमाणम् अस्ति। निपाताः तु शब्दार्थकार्यस्य विस्तृतपरिधिं प्रदर्शयन्ति। निपातः " एव " (एव) इत्यनेन बोधः निश्चयः वा व्यज्यते, यथा " स एव " (स , सः एव एव)। निपातः " अपि " (अपि) समावेशीत्वं वा संशयं वा बोधयति, यथा " अपि गच्छति " (अपि था , सः अपि गच्छति वा गच्छति?), प्रश्नवाचकनिपाताः यथा " किम् " (किम्) " किम् त्वम् गच्छसि " (कि त्वम् गच्छसि , गच्छसि वा?) प्रश्ननिर्माणार्थं महत्त्वपूर्णाः सन्ति। " रमा च कृष्ण च " (राम च कृष्ण च , रामकृष्णः) शब्दान् वा वाक्यान् वा संयोजयन्ति, यदा तु " आहो " (अहो) इत्यादयः व्यत्ययनिपाताः आश्चर्यं वा आश्चर्यं वा व्यञ्जयन्ति । निपातानां अर्थबहुमुखता तेषां अर्थस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतां प्रकटयितुं क्षमतायां स्पष्टा भवति, येन संस्कृतस्य व्यञ्जकतायां योगदानं

भवति । " ननु " (ननु) इत्यस्य प्रयोगः सन्दर्भानुसारं संशयं, प्रश्नं, सौम्यप्रतिपादनं वा अपि व्यक्तं कर्तुं शक्नोति । " ननु " इति वाक्यम् त्वम् पठसि " (ननु त्वम् पठसि) इत्यस्य व्याख्या कर्तुं शक्यते यत् "नूनम् भवन्तः पठन्ति?" अथवा "किं त्वं न पठसि?" एतेषां कणानां सन्दर्भसंवेदनशीलतां दर्शयन् । अनित्यैः प्रदत्ताः सूक्ष्मार्थाः संस्कृतग्रन्थानां समीचीनव्याख्यायाः कृते महत्त्वपूर्णाः सन्ति ।

संस्कृतसाहित्यात् उदाहरणानि प्रदातुं अनिवृत्तानां शब्दार्थसूक्ष्मतां अधिकं प्रकाशयति । कालिदासस्य " अभिज्ञानशकुन्तलम् " इत्यस्मिन् उपसर्गस्य प्रयोगः आख्यानस्य काव्यात्मकं नाटकीयं च प्रभावं वर्धयति । यथा " प्रभवति " (प्रभवति) इति वाक्यं " भवती " (प्रभवति) इत्यस्मात् उपसर्गेन सह " प्र " इत्यनेन सह निष्पन्नं "उत्पत्तिः" अथवा "शक्तिः भवितुं" इति भावः, पात्राणां निहितं अधिकारं प्रतिबिम्बयति तथा च " अनुगच्छति " (अनुगमनि) इत्यस्य प्रयोगः "अनु (अनु) इत्यनेन सह " अनुगच्छति " (अनुगमनि) इत्यस्य प्रयोगः "अनुसरणं" इति बोधयति, पात्राणां निष्ठावान् भक्तिः च कर्माणि चित्रयति । भगवद्गीतायां कतिपयानां शिक्षाणां महत्त्वे बलं दातुं निपातस्य " एव " (एव) इत्यस्य प्रयोगः बहुधा भवति, यथा " कर्मण्येवधिकारस्ते " (नियामयेवाधिकरणे , भवतः एव कर्माधिकारः अस्ति) । निपात " तु " (तु) इति विचारविपरीतार्थम् " देहिनोस्तमिन्यथा " इति देहे कौमारम् यौवनम् जरा , तथा देहन्तरा प्राप्तिर् धीरसः तत्र न मुह्यति " (देहिनोऽ अम् अस्तु देहेहे कौन यौवन जरा , अस्मिन् देहे, बाल्यकालात् यौवनपर्यन्तं जरापर्यन्तं, तथैव सः अपि शरीरान्तरं प्रविशति; ज्ञानी अनेन न भ्रान्ता), यत्र " तु " शरीरस्य परिवर्तनशीलावस्थाः आत्मनः अविकारीस्वभावेन सह विपरीतम् करोति । उपनिषदेषु " इति " (इति) इत्यस्य प्रयोगेन उद्धरणस्य वा दार्शनिकवाक्यस्य वा अन्त्यं भवति यथा "त त्वम् असि इति " (तत् त्वम् अ.सि इति , इति) । दार्शनिकसंवादेषु " नानु " इत्यस्य प्रयोगः प्रायः प्रतिवादस्य परिचयार्थं वा अग्रे जिज्ञासां प्रेरयितुं वा कार्यं करोति । अनिवृत्तानां साहित्यिकप्रयोगः केवलं कार्यात्मकः न अपितु सौन्दर्यात्मकः अपि भवति, यः पाठस्य लयस्य, मीटरस्य, समग्रप्रभावस्य च योगदानं ददाति विशिष्टस्य अनिवृत्तस्य स्थापनेन श्लोकस्य सम्पूर्णस्वरं परिवर्तयितुं शक्यते ।

पाणिनीयस्य नियमाः शब्दार्थविविधतायाः कथं लेखानुरूपं कुर्वन्ति इति विश्लेषणं भवति यत् अप्रत्याशितानाम् परिभाषां वर्गीकरणं च कुर्वन्ति सूत्राणां परीक्षणं भवति । पाणिनीयस्य सूत्राणि यद्यपि संक्षिप्तानि तथापि एतेषां तत्त्वानां शब्दार्थकार्याणां अवगमनाय व्यवस्थितरूपरेखां प्रददति । उपसर्गस्य कृते पाणिनस्य नियमाः प्रायः क्रियापदानां अर्थं परिवर्तयितुं तेषां क्षमतायां केन्द्रीभवन्ति, येषु परिस्थितिषु केचन उपसर्गाः विशिष्टानि शब्दार्थमूल्यानि प्राप्नुवन्ति इति निर्दिशन्ति यथा " उपसर्गः " इति सूत्रम् क्रियायोगे " (उपसर्गाः योगे) इत्यनेन उक्तं यत् उपसर्गाणां प्रयोगः क्रियाभिः सह भवति, यस्य तात्पर्यं भवति यत् तेषां शब्दार्थकार्यं वाचिकक्रियायाः सह आन्तरिकरूपेण सम्बद्धम् अस्ति । पाणिनेः निपातसम्बद्धाः सूत्राः अधिकविविधाः सन्ति, ये एतेषां कणानां विविधकार्यं प्रतिबिम्बयन्ति । " चदयोगेचतुर्थिच्छेच " (चदयोगाचतुर्थिच्छे) आदि सूत्रं च तथा " उपमाननि " इति समन्यवचनैः " (उपमानानि सामान्यवचनैः) भिन्न-भिन्न-सन्दर्भेषु निपातानां प्रयोगाय विशिष्टानि नियमानि प्रददति । " ननवित्यनुजिज्ञासायं " (नवित्यनुजिज्ञासायाम्) सूत्रेण जिज्ञासासु " नानु " इत्यस्य प्रयोगः स्पष्टः भवति । पाणिनस्य व्यवस्था मुख्यतया व्याकरणनियमेषु केन्द्रिता अस्ति चेदपि अप्रत्यक्षरूपेण अप्रत्यक्षतायाः प्रयोगः येषु सन्दर्भेषु भवति तेषां सन्दर्भान् निर्दिश्य अर्थविविधतायाः लेखान् ददाति ये विशिष्टसूत्राः भिन्नसन्दर्भेषु अनिवृत्तानां प्रयोगान् परिभाषयन्ति, ते अर्थार्थस्य नियमैः गृहीतत्वं सुनिश्चितयन्ति । पाणिनीयस्य नियमाः अनिवृत्तानां शैलीगतं मात्रिककार्यं च ज्ञापयन्ति , संस्कृतग्रन्थानां समग्रसंरचने प्रभावे च तेषां महत्त्वं सूचयन्ति अनिच्छुकानाम् उपयोगः येषु परिस्थितिषु भवति तान् निर्दिश्य पाणिनी-व्यवस्था तेषां शब्दार्थयोगदानं अवगन्तुं रूपरेखां प्रददाति । सूत्रेषु सूक्ष्मविवरणं अनिवृत्तानां सर्वेषां अर्थविविधतानां लेखानुरूपं, भाषायाः सम्पूर्णतया समीचीनतया च वर्णनं भवति इति सुनिश्चित्य साहाय्यं करोति पाणिनीयस्य व्यवस्था यद्यपि व्याकरणं प्रति केन्द्रिता अस्ति तथापि भाषायाः अर्थशास्त्रेण सह अपि गभीरं परस्परं सम्बद्धा अस्ति ।

IV. अनिवृत्तानां वाक्य रचना कार्य

संस्कृतवाक्यविन्यासस्य जटिलः टेपेस्ट्री विविधव्याकरणतत्त्वानां सूत्रैः बुन्यते, येषु अनिवृत्ताः (अव्ययाः) निर्णायकं तथापि प्रायः सूक्ष्मं भूमिकां निर्वहन्ति वाक्यसंरचनायां अव्यायानां भूमिकानां परीक्षणेन अर्थसंयोजकत्वं, वाक्यघटकयोः मध्ये सम्बन्धस्थापनं, प्रवचनस्य समग्रसङ्गतिः च योगदानं दातुं तेषां शक्तिः प्रकाशिता भवति प्रकरणं, संख्यां, लिङ्गं, कालं च सूचयितुं विभक्तिं गच्छन्तीनां संज्ञाक्रियापदानां विपरीतम्, अव्ययः अविकारी एव तिष्ठन्ति, तेषां रूपं वाक्यार्थपर्यावरणं न कृत्वा अपरिवर्तनीयं भवति एषा तु अविकारीता तेषां महत्त्वं न न्यूनीकरोति । अपितु व्याकरणसम्बन्धानां, कालस्थानस्य च तद्धितानां, अन्यशब्दानां वा वाक्यानां वा अर्थं वर्धयन्तः परिवर्तनं वा कुर्वन्तः सन्धिविच्छेदाः, कणाः च स्थिरचिह्नरूपेण कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति वाक्यसंरचने अव्ययः तद्धितरूपेण कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, क्रियाविशेषणं वा अन्यविशेषणं वा परिवर्तयन् प्रकारस्य, कालस्य, स्थानस्य, डिग्रीयाः वा विषये सूचनां दातुं शक्नुवन्ति । ते विभक्तिरूपेण अपि कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, संज्ञां वा सर्वनामम् अन्यैः वाक्यतत्त्वैः सह संयोजयित्वा स्थानिकं वा कालसम्बन्धं वा सूचयन्ति । अपि च अव्ययः सन्धिरूपेण कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति, शब्दवाक्यानि, वाक्यानि वा संयोजयित्वा तार्किकं वा क्रमिकं वा संबन्धं स्थापयितुं शक्नुवन्ति । ते व्यवधानरूपेण, भावानाम् अथवा मनोवृत्तीनां अभिव्यक्तिरूपेण, अन्यशब्दानां अर्थस्य उपरि बलं दत्त्वा परिवर्तनं वा कणरूपेण वा कार्यं कर्तुं शक्नुवन्ति । वाक्यस्य अन्तः अव्ययस्य स्थापनेन तस्य अर्थं महत्त्वपूर्णः प्रभावः भवितुम् अर्हति, यत्र स्थितिविविधता प्रायः बोधस्य अथवा ध्यानस्य सूक्ष्मपरिवर्तनं सूचयति विविधवाक्यपदस्थानानि धारयितुं विविधकार्यं कर्तुं च तेषां क्षमता संस्कृतव्याकरणे तेषां बहुमुख्यतां महत्त्वं च रेखांकयति । अव्यायः केवलं स्थिरतत्त्वानि न भवन्ति; ते गतिशीलघटकाः सन्ति ये संस्कृतवाक्यानां जटिलवास्तुकलायां अर्थस्य सूक्ष्मव्यञ्जने व्याकरणसम्बन्धस्थापने च योगदानं ददति । अव्ययैः यत् लचीलता प्रदत्ता तत् संस्कृतभाषायाः व्यञ्जकत्वस्य प्रमुखः घटकः अस्ति ।

अव्यायानां प्रभावस्य विश्लेषणेन संस्कृतस्य रूपवाक्यसंरचनायां तेषां गहनः प्रभावः प्रकाश्यते । यद्यपि अव्यायः एव विभक्तिं न प्राप्नुवन्ति तथापि तेषां वाक्यविन्यासक्षेत्रे अन्यशब्दानां रूपाणि महत्त्वपूर्णतया प्रभावितं कर्तुं शक्नुवन्ति । यथा, उपसर्गाः (उपसर्गाः) इत्यादयः केचन अव्ययः क्रियापदार्थस्य परिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति, तेषां संधिविधाने अपि परिवर्तनं कर्तुं शक्नुवन्ति । उपसर्गः, यदा क्रियापदानां उपसर्गः भवति तदा तेषां अर्थसंयोजकत्वं परिवर्तयितुं शक्नोति, दिशायाः, तीव्रतायां, समाप्तेः वा सूक्ष्मतां योजयितुं शक्नोति । यथा - गच्छति (स गच्छति) इति धातोः क्रमात् उपसर्गाः आ प्र च योजयित्वा अगच्छति (सः आगच्छति) प्रागच्छति (सः गच्छति) वा परिणतुं शक्यते । एते उपसर्गाः न केवलं क्रियापदस्य अर्थं परिवर्तयन्ति अपितु तस्य संधिं प्रभावितुं शक्नुवन्ति, येन कालस्य, मनोभावस्य, स्वरस्य च विविधता भवति । तथैव अव्ययः प्रकरणान्तान् प्रभावितुं शक्नुवन्ति, विशेषतः यदा ते विभक्तिरूपेण कणरूपेण वा कार्यं कुर्वन्ति । केचन अव्ययः प्रसङ्गविशेषान् नियन्त्रयन्ति, तेषां शासितानां संज्ञानां वा प्रातिपदिकानां वा विशेषरूपेण उपस्थितिः आवश्यकी भवति । यथा - अव्ययं विन (विना) वाद्यप्रकरणं शासयति, यथा ज्ञानेन विना (विज्ञाना) इति । तादृशेषु सति अव्ययः संज्ञायाः प्रकरणान्तं निर्दिशति, वाक्यस्य रूपवाक्यसंरचनायां तस्य प्रभावं प्रदर्शयति । अपि च अव्ययः अन्यव्याकरणतत्त्वानां विशेषणविशेषणादिषु अर्थविकारं कृत्वा बलं तीव्रं कृत्वा वा प्रभावं कर्तुं शक्नुवन्ति । यथा अव्ययं इति अति (अति) विशेषणस्य अर्थं तीव्रं कर्तुं शक्नोति, यथा अतिवृद्धः (अतिपुराणः) इति । एतेषु प्रसङ्गेषु अव्ययः संशोधकत्वेन कार्यं करोति, विशेषणस्य अर्थं वर्धयति, वाक्यस्य समग्रव्यञ्जकत्वं च योगदानं करोति ।

अव्ययस्य वाक्यविन्यासव्यवहारस्य व्यापकं सूक्ष्मं च व्याख्यानं प्रददाति, तेषां विविधकार्यस्य अन्यव्याकरणतत्त्वैः सह तेषां अन्तरक्रियाणां च अन्वेषणं प्रददाति पाणिनिः स्वस्य अष्टाध्यायी ग्रन्थे अव्यायानां विविधवर्गाणां, तेषां वाक्यविन्यासस्य च भूमिकानां सूक्ष्मतया वर्णनं कृत्वा संस्कृतव्याकरणान्तर्गतं तेषां व्यवहारस्य अवगमनस्य रूपरेखां प्रददाति सः अव्यायानां वर्गीकरणं करोति, यथा उपसर्गाः, निपाताः, कणाः च, प्रत्येकं स्वकीयानि नियमकार्यसमूहाः सन्ति । उपसर्गसम्बद्धाः पाणिनिः

सूत्राणि (अफोरिज्म) यथा, एते उपसर्गाः क्रियापदार्थस्य परिवर्तनं कुर्वन्ति, तेषां संधिविधिं च कथं प्रभावितयन्ति इति व्याख्यायते । तथा च पाणिनिस्य नियमाः निपाताः, अव्ययवर्गः यस्मिन् कणः, अन्तर्विक्षेपः, संधिः च सन्ति, ते वाक्यसंरचने तेषां विविधकार्यं स्पष्टीकरोति तस्य व्यवस्था प्रकरणसमाप्तिषु अव्यायानां प्रभावं सम्बोधयति, कतिपयैः अव्ययैः विशिष्टप्रकरणानाम् शासनार्थं नियमाः प्रदाति, वाक्यानां रूपवाक्यसंरचनायां तेषां प्रभावं प्रदर्शयति पाणिनी इत्यस्य अव्ययस्य सुक्ष्मवर्गीकरणं विश्लेषणं च संस्कृतस्य भाषारूपरेखायां तेषां अभिन्नभूमिकायाः पुष्टिं करोति, भाषायाः अभिव्यञ्जकतायां वाक्यविन्याससङ्गतिषु च तेषां गतिशीलं बहुपक्षीयं च योगदानं प्रकाशयति

वि. परवर्ती व्याकरणकारैः सह तुलनात्मकं विश्लेषणम्

पाणिनीयस्य अष्टाध्यायी संस्कृतव्याकरणपरम्परायाः आधारशिला अस्ति, भाषायाः विश्लेषणार्थं विशेषतः अनिवृत्तानां (अव्ययानां) उपचारे सटीकं व्यवस्थितं च रूपरेखां प्रददाति तस्य अव्ययस्य शब्दार्थ-वाक्य-कार्य-आधारितं वर्गीकरणं पश्चात् व्याकरणशास्त्रज्ञानाम् आधारं स्थापितवान्, ये तस्य नियमानाम् आधारेण कदाचित् विचलिताः च अभवन् पाणिनी इत्यस्य दृष्टिकोणे यद्यपि तकनीकीसटीकतायां च संक्षिप्ततायां च बलं दत्तम् आसीत् तथापि पश्चात् विद्वांसः व्याकरणं अधिकं सुलभं कर्तुं प्रयतमानाः प्रायः सरलीकृतवर्गीकरणानि अधिकविस्तृतव्याख्यानानि च प्रवर्तयन्ति स्म एतत् परिवर्तनं शिक्षाशास्त्रीय-आवश्यकतानां परिवर्तनस्य कारणं भवितुम् अर्हति, यतः पश्चात् व्याकरणविदः व्यापकदर्शकानां कृते विशेषतः आरम्भकानां कृते संस्कृतस्य स्पष्टतया अवगमनं प्रदातुं उद्दिश्यन्ते स्म यद्यपि पाणिनिव्यवस्थायाः मूलसिद्धान्ताः स्थास्यन्ति स्म तथापि पश्चात् व्याकरणविदः तस्य नियमेषु परिवर्तनं कृतवन्तः यत् अष्टाध्यायीयां स्पष्टतया न सम्बोधितानां भाषागतघटनानां समायोजनं कृतवन्तः यथा, कतिपयानां कणानां, संयोगानाञ्च उपचारस्य विस्तारः कृतः यत् विकसितप्रयोगप्रकाराः प्रतिबिम्बिताः । तदतिरिक्तं केचन व्याकरणशास्त्रज्ञाः वाक्येषु तेषां विविधकार्यस्य अन्वेषणं कृत्वा अनिवृत्तानां नूतनानां श्रेणीनां प्रवर्तनं कृतवन्तः, यत्र विशेषणानि, *iti* इत्यादीनि उद्धरणकणानि च सन्ति न्याय-मिमांसा-विद्यालयानाम् इत्यादिषु परवर्तीव्याकरणशास्त्रज्ञानाम् उपरि दार्शनिकप्रभावाः भाषायाः तार्किक-शब्दार्थ-अलंकार-पक्षेषु तेषां ध्यानं आकारयन्ति स्म एते विद्वांसः अनिवृत्ताः इत्यस्य अर्थानां अधिकविस्तृतविश्लेषणं प्रदत्तवन्तः, यत् वाक्यविन्यासात् परं भाषायाः कार्यस्य विकसितसमझं प्रतिबिम्बयति । पाणिनीयस्य रूपरेखा सन्दर्भबिन्दुरूपेण एव अभवत्, परन्तु एते पश्चात् विकासाः गतिशीलव्याकरणपरम्परायाः प्रतिबिम्बं कुर्वन्ति, यत्र व्याख्यानानां वर्गीकरणानां च विकासः निरन्तरं भवति स्म यथा, निपातानां (कणानां, व्यत्ययानां च) वर्गीकरणं अधिकं सूक्ष्मं जातम्, व्याकरणविदः अतिरिक्तशब्दार्थभेदानाम् अन्वेषणं कृतवन्तः । पाणिनीयस्य सूत्राणां स्पष्टीकरणाय भाष्याणि, ग्लोस् च अपि प्रवर्तन्ते स्म, येन शिक्षिकाणां कृते एषा व्यवस्था अधिका व्यावहारिका अभवत् । एतेषां विस्तारानाम् अनुकूलनानां च अभावेऽपि केचन व्याकरणविदः पाणिनिस्य नियमात् विचलिताः, भिन्न-भिन्न-दार्शनिक-दृष्टिकोणैः अथवा तस्य सूत्राणां व्याख्यायां दोषैः प्रभाविताः एतेषां विचलनानां कारणेन वैकल्पिकव्याकरणपरम्परासु योगदानं जातम्, यथा कातन्त्रविद्यालयः, यस्मिन् पाणिनीरूपरेखायाः परिवर्तितं संस्करणं प्रदत्तम् । सारांशेन पाणिनी-व्यवस्था एव परवर्तीनां संस्कृतव्याकरणकारानाम् आधारः अभवत्, येषां नवीनताः भाषावैज्ञानिक-दार्शनिक-शिक्षण-सन्दर्भेषु परिवर्तनं प्रतिबिम्बयन्ति स्म । संस्कृतव्याकरणे अनिवृत्तानां उपचारः आधारभूतसिद्धान्तानां संरक्षणस्य नूतनभाषिकवास्तविकतानां अनुकूलनस्य च सन्तुलनं प्रदर्शयति, यस्य परिणामेण व्याकरणचिन्तनस्य समृद्धा विकसिता च परम्परा भवति

VI. निगमन

अनिवृत्तानां (अव्ययानां) अध्ययनेन पाणिनीयव्यवस्थायाः विशेषकेन्द्रीकरणेन संस्कृतप्रवचनस्य संरचनायाः अर्थस्य प्रवाहस्य च स्वरूपनिर्माणे तेषां अत्यावश्यकभूमिका प्रकाशयते। पाणिनिस्य अष्टाध्यायी एतेषां अपरिवर्तनीयशब्दानां विश्लेषणार्थं व्यवस्थितं संक्षिप्तं च रूपरेखां प्रददाति, उपसर्गाः (उपसर्गाः), निपाताः (कणाः), अन्ये विविधाः अनिवृत्ताः इत्यादिषु विशिष्टेषु प्रकारेषु वर्गीकृत्य विभक्तिपरिवर्तनस्य अभावेऽपि अव्ययः सरलतायाः दूरम् एव सन्ति; ते सूक्ष्मशब्दार्थसामग्रीम् वहन्ति, वाक्यार्थकार्यस्य विस्तृतं सङ्ग्रहं च कुर्वन्ति। क्रियाविशेषणं सम्पूर्णवाक्यं वा परिवर्तयितुं, भिन्नवाक्यतत्त्वानां मध्ये सम्बन्धं स्थापयितुं, कालस्थानस्य, बोधस्य, मनोभावस्य च सूक्ष्मतां बोधयितुं तेषां क्षमता तेषां भाषागतं महत्त्वं रेखांकयति पाणिनी इत्यस्य वर्गीकरणेन स्पष्टता, सटीकता च प्राप्यते, परन्तु पश्चात् व्याकरणकाराः तस्य नियमानाम् आधारेण निर्मिताः, कदाचित् च विचलिताः च अभवन्, विकसितभाषिक-शिक्षण-आवश्यकतानां अनुकूलतायै अव्यय-उपचारस्य विस्तारं कृतवन्तः अस्मिन् अध्ययने न केवलं पाणिनीयस्य अन्वेषणस्य गभीरता अपितु सरलप्रतीतशब्दवर्गस्य माध्यमेन जटिलविचारानाम् अभिव्यक्तिं कर्तुं समर्था भाषा इति संस्कृतस्य समृद्धिः अपि प्रकाशिता अस्ति। अतः संस्कृतव्याकरणस्य व्यापकबोधाय भाषायां प्रवाहशीलतां प्राप्तुं च अनिवृत्तानां निपुणता महत्त्वपूर्णा अस्ति। पाणिनीयचक्षुषा एतेषां तत्त्वानां परीक्षणेन वयं संस्कृतस्य वाक्यविन्यासे, शब्दार्थशास्त्रे, व्यावहारिकतायां च तेषां महत्त्वस्य गहनतरं प्रशंसाम् प्राप्नुमः, येन विश्वस्य एकस्याः परिष्कृतव्याकरणव्यवस्थायाः संरचनायाः, कार्यस्य च बहुमूल्यं अन्वेषणं प्राप्यते

सन्दर्भः

1. पटेल, एन., एवं पटेल, डी. (2021). नियमाधारित एनएलपी अवधारणाओं का उपयोग करके भारतीय भाषा गुजराती व्याकरण की अवधारणा 'संधि' का कार्यान्वयन दृष्टिकोण। सततवैश्विकविकासाय कम्प्यूटिङ्गविषये २०२१ तमस्य वर्षस्य ८ तमे अन्तर्राष्ट्रीयसम्मेलनस्य कार्यवाही (INDIACom 2021), 10.1109/INDIACom51348.2021.00085.
2. बिरागोवा, बी. (2021). तामेरलन् अलेक्जेण्ड्रोविच् गुरिवः आधुनिककाकेशस-अध्ययने तस्य योगदानं च (चतुर्थ-अन्तर्राष्ट्रीय-गुरिएव-पाठेषु)। कावकाज-मंच, 10.46698/vnc.2021.12.5.007.
3. पैटन, एल एल (2021). प्रारम्भिकभारतीयपरम्परायां महिलाः भाषा च। भाषाविज्ञानस्य इतिहासे महिलासु, 10.1093/oso/9780198754954.003.0018.
4. औस्सन्ड, É. (२०२०)। विस्तारितं संस्कृतव्याकरणं शब्दवर्गीकरणं च। BeitragezurGeschichte der Sprachwissenschaft .
5. भोयार, एस, चंदनकर, एस, एवं जोशी, ए (2020). आयुर्वेदशिक्षणे संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्। वर्तमान अनुसंधान एवं समीक्षा के अंतर्राष्ट्रीय जर्नल, 10.31782/IJCRR.2020.121615.
6. कुलकर्णी, ए, सतुलुरी, पी, & मालवाडे, ए (2020). संस्कृतपार्सिङ्गस्य वृक्षतटस्य च कृते आश्रयसम्बन्धाः। 2020 TextLink कार्यशाला की कार्यवाही, 10.18653/v1/2020.tlt-1.12.
7. ब्राइट, डब्ल्यू (2023). हिन्दी संख्या। दक्षिण एशियायां भाषाविविधतायां, 10.1093/oso/9780195063653.003.0007.
8. विश्वास, एच. (2023). दर्शनं, शैक्षिकमनोविज्ञानं, संज्ञानात्मकं तंत्रिकाविज्ञानं च अध्यापनम्। वास्तुकला एवं प्रौद्योगिकी उन्नति में शिक्षा 4.0, 10.4018/9781668492857.ch003.
9. सौसा, एम., फोन्सेका, एम. डी. सी., & ओसोरियो, पी. (2023). ओ contributo de Wenceslau डी Moraes पर ओ estudo दास relaçõeslinguísticas entre पुर्तगाल eo Japão . LaborHistórico , 10.24206/lh.v9i2.62535.

10. Tedjowasono , एन एस, खाव, एन आर, & रहयु, ए (2023). Temanggung , Central Java तः एकस्य पुरातनस्य जावानीशिलालेखस्य पाठ्यसामग्री, व्याकरणं, पुरालेखः च । भाषा अध्ययन के जीईएमए ऑनलाइन जर्नल, 10.17576/gema-2023-2302-09.
11. Brandel, ए, दास, वी, & Puett, एम (2023). उड्डयनकाले भाषा : गृहे अन्यत्र च। सोफिया, 10.1007/s11841-023-00946-3.
12. खंडोलियन , बी आर, & किशोर, आर (2022). संस्कृतव्याकरणस्य कृते कम्प्यूटेशनल सन्दर्भप्रणाली। भारतीयभाषा-ऑँकडा: संसाधन-मूल्यांकन-विषये षष्ठी कार्यशाला, WILDRE 2022 - भाषासंसाधन-मूल्यांकन-विषये अन्तर्राष्ट्रीय-सम्मेलनेन सह संयोजनेन आयोजिता, LREC 2022 - कार्यवाही।
13. Dantonio, C., & Keidan, ए (2022). चीनदेशे जापानदेशे च पाणिनिव्याकरणस्य साहसिककार्यक्रमाः : कारक / विभक्तिव्यवस्थायाः प्रकरणम् । रिविस्टा डेग्ली स्टुडी ओरिएंटाली , 10.19272/202203802011.
14. संजू, अनुसूचित जाति (2022). पाणिनियन स्वरविज्ञानपरिवर्तनानि : ऑनलाइन-प्रवेश-प्रणाल्याः गणना विकासश्च । भारतीयभाषा-ऑँकडा: संसाधन-मूल्यांकन-विषये षष्ठी कार्यशाला, WILDRE 2022 - भाषासंसाधन-मूल्यांकन-विषये अन्तर्राष्ट्रीय-सम्मेलनेन सह संयोजनेन आयोजिता, LREC 2022 - कार्यवाही।